

KONCSOS FERENC

**AZ ÉRTÉKETIKÁTÓL A SZEMÉLYISÉGETIKÁIG
(Gróf Révay József kísérlete egy etikai álláspont megalapozására)**

"Személy nélkül nincs kellés"
(Révay)

Abstract: *(From Value-ethics to Individual-ethics):*

Earl József Révay, a tragic figure of the Hungarian philosophical culture between the two World War, had worked out a particular, individual ethics, which tried to solve the problems of personal life.

Starting out from Kant, through the critique of value-ethics, he developed individual-ethics. Individual-ethics is able to solve several problems which remain unsolved by value-ethics. What is more, individual-ethics presupposes the possibility of the synthesis in ethics because it does not look for what distinguishes among the different schools and moralphilosophies but it looks for the common contents to tie them to each other.

Az értéketika térhódítása

A modern etika számára az erkölcs megalapozása számos olyan problémát vetett fel, ami a premodern etikában fel sem merült. A hagyományos etikák ugyanis transzcendentális, vagy más abszolút értékmérőt alkalmazva egyértelműen meghatározták az emberi cselekvés célját és irányát. A születésekor meghatározott társadalmi pozícióba került premodern ember számára egyértelmű volt, hogy *mivé*

kell lennie. Erkölcsi feladata lényegében nem volt más, mint a cél felé vivő erkölcsi képességek kidolgozása a boldogság felé vezető úton.

A modern kor világba belevetett egyéne ezzel szemben nem determinált, hanem esetleges: *szabad* ember. Számára a morális cél nem kívülről adatik meg. Csak *belső készítése van*, amihez a formulákat az egyes embernek magának kell megtalálnia. Míg a premodern ember csak *valamivé* válhatott, a modern ember önmagát választva – szabadságából adódóan – *bármivé* lehet. Éppen ebből következően a hagyományos morálfilozófiák nem adnak választ életproblémáira. A modern ember számára az *élet* folytonos feszültséget, készültséget, *hivatást* jelentő erkölcsi feladat. Ezért az erkölcs nem nyújthat számára biztonságot, megnyugvást, harmóniát – tehát végső soron boldogságot – hanem ellenkezőleg: állandó dinamizmust követel, örök nyugtalanságot eredményez. A modern ember erkölcsi eszményei is lényegében a befejezetlenséget, lezáratlanságot, bizonytalanságot sugallják.

Ha a modern kor, és különösképpen a 20. század első felének erkölcsfilozófiai álláspontjait és vitáit akarjuk megérteni, Kanthoz kell visszanyúlnunk. Az ő felfogása a modern etika egyik sarkpontjának tekinthető. Kant a cselekvés időtlenül fennálló, örökérvényű erkölcsi mércéjének a *kategorikus imperativuszt* tette meg. A modern polgár életproblémáira azonban nem adott megoldást, mert nem nyújt többet, mint üres sablont az emberi cselekvéshez, csak "látszatzbiztonságot kínál a teremtető nyugtalanságból gyáván menekülőeknek".¹ Ennek ellenére, a Hegel utáni filozófia is visszanyúlt etikájához, mégpedig azért, mert mint egymástól független létezőket, megkülönböztette a "való" és "kellő" világot. Ez a megkülönböztetés lett az alapja a neokantiánusok filozófiájának, akik a valósággal szemben, a kell valóságon túli "sarkpontjaiként" előfeltételezték az *értéket* mint független fennállót. A modern filozófiában az érték lett az az abszolút mérték, amelyhez az egyén valóságos cselekvése vagy magatartásának helyessége mérhető. Az *értékfilozófia* jelentősége a metafizika terén is számottevő volt, de hatása még nagyobb mértékű az etikában. Az érték fogalmának a filozófiai köztudatban való megjelenése új helyzetet teremtett. Az etika nem függetleníthette magát az értékfilozófiától. Az értékfilozófia – térhódítása után – jóformán teljes egészében meghatározta az etikai gondolkodást. Jelentőségéről gr. Révay József így ír: "Értékfilozófia nélkül lehetséges etika; etika ak-

kor is volt, amikor értékfilozófia – legalább ezen a néven – nem volt. De értékfilozófia mellett, vele együtt és tőle függetlenül etika nem lehetséges."²

Az értékfilozófia, és ehhez kapcsolódóan az értéketika a 20. század első felében a magyar filozófiai gondolkodásra is jelentős hatást gyakorolt. Jelentős filozófusaink vélték megalapozhatónak az etikát értékfilozófiai kiindulópontból, sőt értékrendszerek kidolgozására is tettek kísérletet. De nemcsak az értéketika képviselőit foglalkoztatta az érték fogalma, valamint az érték és valóság viszonyának kérdése. Még azok a filozófusok is az értéketikából indultak ki, akik az értéketikától eltérő etikai koncepciót képviseltek. Az értéketika által felvetett problémák olyan ellentmondásokat hoztak felszínre, amelyek értéketikai álláspontból nem oldhatók meg. A következetesen végiggondolt értéketikai álláspont szükségszerűen felveti önmaga meghaladásának igényét.

A két világháború közötti magyar filozófiai élet egyik eredeti gondolkodója gr. Révay József³ is az értékproblémából kiindulva jutott el sajátosan önálló etikai álláspontjának megfogalmazásáig, és ezzel együtt az értéketika meghaladásához. Szerinte ugyanis az értéketika sem teljesíti a modern ember etikával szembeni azon elvárását, hogy "közvetlen életproblémáira", "kételyeire" adjon választ, hogy a követendő magatartást megmutassa az erkölcsi alanynak. Az értéketikát elemző egyik írásában az alábbi végkövetkeztetésre jutott: "Az értéketika elmékedései elvi magasságok felé visznek, olyan elvont megállapításokra vezetnek, melyeknek nem sok köze van a valóságos élethez ... Megállapításaihoz jóformán csak a tudósoknak, mint tudósoknak fűződik érdekük. Márpedig az etikai kérdések közvetlenül érintik az embert. Az etikának mindig van valami prófétikus mellékíze is. Nehezen túri el a személytelen spekulációnak azt a hidegen csillogó légkörét, amely pl. a logikának valóságos életeleme lehet."⁴

Az értéketika kritikája

Révay értéketikához való viszonya minden jelentős etikai tárgyú írásában megmutatkozik. Az egyik rövid cikkében azt írja, hogy szerinte az *érték fogalma* megadja a kulcsot a modern kor etikájának megértéséhez.

Magának az értékfogalom kialakulásának is története van, de a modern etika szempontjából nem a fogalom története a döntő jelentőségű, hanem az, hogy az érték eredetileg idealista színezetben jelent meg. Az értékfogalom kidolgozói, a neokantiánusok és a fenomenológusok az *értéket* egyaránt a valósággal *szembenállóként*, a valóságtól független fennállóként határozták meg. Az érték lényegében: "nem létező, hanem a létől független, különleges fennállású örök és változatlan *tárgy*, (az én kiemelésem – K. F.) önmagában abszolút ideális tartalom"⁵, amely a valóságban megjelenhet dolgokban – ezáltal azokat fontossá teszi, valamint *alanyban* – tudatossá válva képessé teszi az erkölcsi személyt értékelésre. Az értéknek három sajátosságát lényegében minden értékfilozófiai irányzat elismeri. Az egyik, hogy *nem létezik*, mert független a valóságtól. A másik, hogy *normativitással* rendelkezik, mert megvalósulásra tart igényt. A harmadik pedig, hogy csak *érzelmi aktusban* ragadható meg: nem az értelem vagy az ész tudatosítja.

Az értékfilozófiában az idealista irányzat mellett megjelent a materialista fölfogás is, amely magában hordja az értékfilozófiai álláspont meghaladását is.

Az *értékelméleti idealizmus* az értéket a valóságtól függetlennek tekinti. Érték és valóság tehát lényegileg, alapvetően *különböznek* egymástól. Az értékek világa más, mint a tárgyi és alanyi valóság. Az érték akkor is fennáll, érvényes, ha egyetlen tárgy sincs a valóságban, amely hordozná, és egyetlen *alany* sincs, aki értékjelentését fölfogná. Az idealista álláspontból nem magyarázható meg az a probléma, hogy ha az érték idegen a valóságtól, hogyan jelenhet meg a valóságban, hogyan válhat valósággá.

A fenti fölfogással szemben jelent meg a materialista álláspont, amit Révay *értékelméleti realizmusnak* nevez. E fölfogás az érték és valóság *azonosságából* indult ki. Az értékből úgy lehet valóság, ha azok lényegileg nem különböznek egymástól.

Az érték és valóság viszonya ezzel olyan *problémává vált*, ami értékfilozófiai álláspontból nem oldható meg. A probléma az érték *antinómiás* természetének felismeréséhez juttat el. Az értékről egyszerre két egymással ellentétes állítás tehető és igazolható. Az egyik állítás szerint az érték nem valóság, a másik szerint az érték és valóság azonosak. Az érték és valóság *szembenállását* és azonosságát egyaránt alá lehet támasztani logikus érvekkel. Az a *paradox* helyzet áll elő, hogy "értéket és valóságot egymástól megkülönböztetni kell

is, nem is szabad".⁶ Az értékfilozófia végső fokon antinómiába tor-
kollik.

Történtek kísérletek az antinómia megoldására, de a megoldás metafizikai téren sem hozott megnyugtató megoldást, még kevésbé az etikában. Révay egyik írásában a probléma megoldatlanságát elemezve, megoldhatatlanságának megállapításáig jut el a következő módon.

Érték és valóság nem definiálhatók, mert másra vissza nem vezethető *őstények*. Az *értékek világa* a feladatok birodalma, a *valóság* a tényeké. A *normativitás* pedig nem más, mint "az értékek rendje a valósághoz való viszonyában". A normativitásban két mozzanat különül el. Az egyik a *dinamikus*, amely az érték és valóság különbözőségére utal. Arra, hogy a valóságból értéknek kell lennie, azaz a valóság *más* mint az érték. Így lesz az érték feladattá. A másik mozzanat a *sztatikus*, feltételezi az érték és valóság közötti eredendő megfelelést, *összhangot*, mert a normativitásnak nem volna jelentősége, ha érték és valóság ellentéte abszolút lenne. A normativitásnak csak akkor van értelme, ha érték és valóság *egyszerre* különböznek is, azonosak is, ha a két ellentétes oldal (dinamikus és sztatikus) szintézise megvalósítható. Az értékfilozófiában történtek kísérletek a szintézisre, de eredménytelenek maradtak, bármelyik oldal mellett próbálták érvényesíteni a másikat. Révay bírálja a megoldási kísérleteket.

1. *Ha érték és valóság különböznek*, akkor érvényesül a *dinamikus* mozzanat, de a *sztatikus* nem. A *sztatikus* mozzanat érvényesítése úgy kísérelhető meg, hogy a valóság és érték határára az erkölcsi alanyt helyezzük, aki a két ellentétes oldal között közvetít. Az erkölcsi alany révén a való világ az értékrendbe átfordítható. Itt *látszólag* a dinamikus mozzanat mellett érvényesül a sztatikus. *Valójában* azonban az érték és valóság két elvre való visszavezetéséből a következő állítás szerint a valóság a saját elve által, az értékelvre való tekintet nélkül meghatározott. Következésképpen a valóságos dolgok értékességéhez az értékminőség semmit sem ad hozzá. Ez az álláspont bár kimondja a valóság és érték véletlen koincidenenciáját, de az egyezésből nem következik, hogy a valóságból érték lett. Ez csak akkor lenne lehetséges, ha az értékek valóságot konstituáló szerepét elismernénk. Ez viszont csak úgy képzelhető el, ha a dolgokat az érték kategóriák teljes egészében meghatároznák. A valóság lényegi értékyszerűsége csak akkor értelmezhető, ha nem föltételezünk külön valóságelvet. Külön valóságelv föltételezése esetén egyedül a sztati-

kus mozzanat fog érvényesülni. Ha értékeltet tételezünk, akkor viszont a dinamikus oldal nem engedi érvényesülni a sztatikust. A szintézis lehetetlen.

2. *Ha az érték és valóság azonosságát előfeltételezzük*, el kell ismerni egy tökéletes, adekvát valóságrendet (Abszolutumot), ahol a valóság egyben érték is. Ezzel biztosítva van a *sztatikus* mozzanat érvényesülése. Ha a tökéletes valóság mellett föltételezünk egy inadekvát, természeti valóságrendet – melyet az Abszolutumtól távolság választ el –, érvényesülni látszik a *dinamikus* mozzanat is. Valójában azonban ez a megoldás nem áll meg. Itt csak az abszolút valóságot tekintjük értéknek, mert a természeti valóság fogyatékos: valóság-szempontból és érték-szempontból egyaránt. Nem több, mint látszat, valóságtalan valóság. Az azonosságot föltételező fölfogás a következő végeredményre vezet: ha a dinamikus mozzanatot hatni engedjük, nem érvényesül a sztatikus, a sztatikus mellett pedig lehetetlenné válik a dinamikus mozzanat érvényesítése. A szintézis kísérlete itt is megbukik.

A vizsgálódás Révaynál végeredményben oda vezet, hogy valamelyik mozzanat elismerése a *világnézeti* álláspontot meghatározza. A *dinamikus* mozzanat az autonóm értéket elismeri. Ez *világnézeti dualizmushoz*, vagy értékelméleti *idealizmushoz* vezet. A *sztatikus* mozzanat az autonóm érték elvetésével világnézeti monizmust, értékelméleti *realizmust* alapoz meg.

Az értékfilozófiai álláspontnak fontos következményei vannak az értéketikában. Az értéketikák szerint az erkölcs lényegében értékek megvalósítása. Problematikus azonban mind az idealizmus, mint a realizmus álláspontjáról az értékek valósággá válása.

Ha érték és valóság lényegileg különböznek – ahogy az *idealizmus* állítja – az etikai feladat megvalósíthatatlan. A *realizmus* ezzel ellentétben kvietizmust eredményez. Érték és valóság azonossága esetén minden jól van úgy, ahogy van. A feladat itt nem is létezne, az erkölcs így teljesen feleslegessé válna. A realizmus álláspontja más veszélyeket is magában rejt. *Pszichologizmust* akkor, ha az értéket az alanyi valóságból magyarázza. *Relativizmusba* torkollik, ha a tárgyi valóságból eredezteti.

Az antinómia nem oldható fel. Az idealizmus és realizmus álláspontja nem hozható szintézisbe. Sem az idealizmus a realizmusba, sem a realizmus az idealizmusba nem illeszthető. Révay álláspontja az, hogy az antinómiát tudatosan nyitva kell hagyni. Mivel minden

kétséget kizáróan az antinómia egyik tétele sem igazolható, egymás kereteibe nem illeszthetők, bármelyik tétel igazolása nemcsak a másik tétel cáfolata lenne, hanem egyszerűen lehetetlenné tenné az erkölcs sajátos dinamizmusának értelmezését. A két mozzanat szintézise lehetetlen. Révay szerint: *ha egyáltalán lehetséges szintézis az erkölcsben, akkor az más úton keresendő.* A szintézis lehetőségének problémájára a későbbiekben még visszatérünk.

Értékfilozófiai álláspontról az etika számára a *másik fontos probléma*, hogy az *értékek tartalmát személyi* vagy *dologi* jellegűnek kell-e tekinteni.

Az egyik irányzat fölfogásával bizonyos fokig már meg is haladja az értékfilozófiát, azt állítván, hogy nem dologi, hanem csak személyi jellegűek lehetnek az erkölcsi értékek. A nem személyes jellegűek nem tartoznak az etika vizsgálódási körébe. Révay ide sorolja Max Scheler és Nicolai Hartmann fölfogását. Ha ugyanis minden érték sajátossága a normativitás, vagy másképppen szólva felhívás, követelmény, akkor érték *csak személyre* vonatkozhat. A személy szabadságánál fogva a maga sajátos "értékszerűségét" keresi. Vizsgálódásuk iránya ezért áttevődik "az időtlen tárgyi fennállású érték" fogalmáról a személy fogalmára. Ezzel lényegében már túlléptek az értéketikán.

Ha az értékek pluralitásából indulunk ki – márpedig az értéketika elismeri, hogy az etikában több egymásra vissza nem vezethető érték van –, akkor felmerül az a probléma, hogy az értékekből fakadó különböző felszólítások egymásnak *ellentmondhatnak*. Következésképpen az erkölcsi alanyban *konfliktust* idéznek elő. Hogyan oldhatók meg a konfliktusok? Az értéketika erre nem ad kielégítő választ.

Az értéketikát meghaladni törekvő egyik irányzat abban látja a konfliktus megoldásának lehetőségét, hogy minden személyt más érték vagy értékrendszer kötelez elsősorban, ezért az értékek pluralizmusa mellett fel sem merül értékkonfliktus. Ezt az etikai álláspontot *hivatásetikának* nevezi Révay, amely "azoknak a különleges értékű kombinációknak, értékképleteknek a kutatására vállalkozik, amelyek az egyes hivatásokat a maguk időtlen jelentésében és jelentőségében meghatározzák. Az ilyen hivatásetikai fölfogás szerint más-más személyt más-más érték vagy értékrendszer kötelez elsősorban, így a konfliktus elmarad".⁷ Révay a hivatásetika megoldását azért nem tartja kielégítőnek, mert nem ad magyarázatot arra, hogy miért fogad el egy személy bizonyos értékeket és miért utasít el másokat, amikor mindegyik egyformán érvényes, és egyformán felszólí-

tó jellegű. A különböző értékérzékenységet csak az egyes egyének individuális adottságaiból, "fogyatékosságaiból" lehet magyarázni. Az erkölcs azonban ideális személy attribútuma. Ideális személy esetében a hivatásetika álláspontja nem áll meg. A konfliktus nem küszöbölhető ki, mert az "fennáll akkor is, ha a valóságos személy – részleges értékvaktsága miatt – észre nem veszi".⁸ A személyi értékekből kiinduló hivatásetika nem megoldja, hanem megszünteti a konfliktust.

A másik irányzat szerint a dologi érték is kapcsolatba hozható a személlyel, mert "mint érték, szintén személy szolgálatára tart igényt", azaz a dologi érték is erkölcsi jelentőségű. A személynek végül is nemcsak személyi értékeket kell megvalósítania, hanem dologi értékeknek megfelelő "értékes művek" létrehozására kell törekednie. Másképpen szólva, a valóságot értékszempontok szerint kell átalakítani. Az értékfilozófia ilyen irányú meghaladása a "*szellemfilozófia*" vagy "*kultúrfilozófia*", amely nemcsak az objektív szellem szaktudományos, vagy filozófiai elmélete, hanem életformát is előír, tehát etika is.

Az értékvilág irányában nyitott, szabad ember az értékek érvényesülését képes és egyben köteles is elősegíteni. A különböző értékek felszólító jellegéből következő konfliktusokat ez a fölfogás is megkerüli azzal, hogy feltételezi a különböző értékek hierarchiába rendeződését. Révay szerint azonban "az értékek rangsorolásának ötlete" következetesen végiggondolva az értékek abszolút jellegének megtagadásához vezet. Ha nem is feltétlenül relativizmust eredményez, az értékek pluralitását semmiképpen sem ismeri el. Végso soron azonban az értékhierarchia relativizálja az értéket. A rangsorban minden érték a magasabbhoz viszonyítva negatív, az alacsonyabb szintűhöz viszonyítva pedig pozitív értékes. Ugyanaz az érték egyszer pozitívként, máskor negatívként jelenik meg. Márpedig az érték nem lehet relatív, mert ezzel elveszítené normatív jelentőségét. Így csak egyetlen érték – a hierarchia csúcsán álló – volna elismerhető. Ez pedig nem egyeztethető össze az értékfilozófia azon álláspontjával, amely elismeri az értékek pluralizmusát.

Révay az erkölcsről írt összefoglaló művében⁹ *az érték és az erkölcsi kelltartalmak viszonyát* is behatóan elemzi. Az értéketika szerint az értéktartalom nemcsak "értékesség", valaminek a tulajdonsága, hanem a konkrét dolgok értéktartalmán túl az érték szubsztanciális is. Az értékesség mögött mindig ott áll a *szubsztanciális ér-*

ték, a végső mag, az *ideális dolog attributuma*, amely túl van minden konkrét dolog értéktartalmán. Az érték itt természetesen nem a szó metafizikai értelmében tekintendő szubsztanciának, hanem csak azt jelenti, hogy nem járulék, nem *tulajdonság*, hanem *önálló dolog*, szubsztrátum. Az érték olyan szubsztancialitás, amely nem létezik, hanem érvényes.

Az értéketikai álláspont szerint az érték és kell viszonyában az értéket illeti meg az elsőbbség. Az értékből mint szubsztanciából áramlik ki a kell. Az érték mintegy "emanálja" a kellett. Az értékelmélet a *kellés tényét* egy *axiológiai világrendből* vezeti le, amely egységes, örök, transzcendens, misztikus rendszert jelent. A kell az "axiológiai világrendnek a valóság felőli nézete", "az értékek rendje a valóság rendjéhez viszonyítva". A kell ténye tehát a kell tartalmának, az értéknek a következménye.

Az erkölcsi alanyt ez az álláspont nem elégíti ki. Jóllehet az értékelméleti fölfogás könnyen áttekinthető, és látszólag egyszerű megoldást ad a problémára. Révay szerint lényegében képtelen azok megoldására, inkább elrejt, "egy különös léttelenített" szubsztanciába, "az érték bizonytalan fogalmának mélyébe".¹⁰ Keményen kritizálja az értékelméletet. Szerinte a transzcendens szférába helyezett értékek voltaképpen pusztán *fikciók*, tartalmukról nem tudhatunk semmi bizonyosat. Valójában a transzcendens szférába helyezett értékek jelentéstelenek, nincsenek benne racionális elemek. Az értékelmélet végső soron – Révay megítélése szerint – nem is elmélet. Az értékek nem tehetők módszeres vizsgálat tárgyává, az igazolásukra tett kísérlet pedig elvileg helytelen, eleve elhibázott elméleti magatartás volna. Ha az értékek feltárása lehetetlen, ha az értékek tartalma nem tárható fel, akkor az értékek nem rendszerezhetők. Értékrendek, "értéktáblák" szerkesztése pedig nem több – bizonyos mértékű – felelőtlen kísérletezésnél. Egyetlen rendszer sem állja ki az elméleti kritikát.

Továbbmenve az értékek katalogizálása lehetetlenné teszi az *értékek közötti feszültség* feltételezését, a *normativitást*. Az értékelméleti fölfogásban a kell maga is a "transzcendencia kódéba burkolódik, jelentéstelenné válik, semmiféle külső támpontot nem ad az erkölcsi alanynak a cselekvéshez, a való élet dilemmáinak megoldásához. Márpedig külső támpont nélkül felelős erkölcsi magatartás nem képzelhető el.

Az értéketika dolgokból indul ki, *dolgokkal foglalkozik*. Márpedig Révay szerint a modern etika feladata az, hogy személyhez szóljon, a *személlyel* foglalkozzon: "az erkölcs sarkpontjait nem szabad a dolgok közt keresnie, hanem az alanyi oldalon, a személyben; annak létmódjában, életében, egzisztenciájában".¹¹ Ez a felismerés már az értéketika képviselőinél is megmutatkozik, a fentebb említett hivatásetikában, amely a személytelen értékelvet figyelmen kívül hagyja, és a kultúrfilozófiai álláspontban, amely a dologi értékek vizsgálatakor az erkölcsi személy fontosságából indul ki. Ezek az álláspontok is arra utalnak, hogy az etikának nem transzcendens erkölcsi elveket kell keresnie még akkor sem, ha úgy látszik, hogy az a világ, amelyet vizsgál, sajátosan normatív *dolgokból*, értékekből áll össze, épül fel.

Az új etika – amelyet Révay is képvisel – az *életből* indul ki, innen jut el a végső etikai evidenciához. Hiszen "az élet ... százszor és ezerszer, pillanatról pillanatra feladja ezt a kérdést: mit tegyék?"¹² Az erkölcsi személynek *valamiképpen* tennie, cselekednie *kell*: és éppen ez a "*kell*" az *etika végső evidenciája*. A *kell* élménye a személyben tudatosuló hiányélmény: hogy valami, aminek lennie kellene nincs, tehát megvalósítandó. A *kell* rádöbrenti az egyént arra, hogy a való világ, a természeti valóság felett van egy másik világ, a *kellő* világa, amely más, mint a természeti, a tapasztalati valóság. A *van és kell* közötti különbség feszültsége ad magyarázatot az erkölcsi állapot lényegére. A tapasztalati valóság nem elégíti ki az embert, ezért annak megváltoztatására törekszik. Az *erkölcsös élet* nem pusztá létezés, hanem "különleges teljesítmény". Erkölcsösnek lenni annyit jelent, mint a természeti valóságot átalakítani, valamiből valamit alkotni, újat, korábban nem létezőt létrehozni: saját életét és a természetet megformálni, átformálni. "Az erkölcsös élet ellenállás leküzdése, erőfeszítést igényel, áldozattal jár és érdemet jelent"¹³ – írja Révay.

Az erkölcs alapja a *kell élménytartalma*. Ebben a *kell*-élményben "elsőrangú szerepe van a nyíltságnak, befejezetlenségnek, a »még nem teljesültségnek«, úgy is mondhatnánk, a formálatlanságnak. E formálatlanság, nyíltság vagy nyugtalanság mint a továbbfejlődés lehetősége és parancsa a legfeltűnőbb vonása a »kell«-nek, az erkölcsnek. Ebből adódik az erkölcs ösztönzése, pillanatnyi pihenést sem tűrő sürgetése, állandó készsége és feszültsége. Ezt a feszült-

séget semmiféle teljesítmény vagy eredmény tartósan meg nem oldhatja. Az erkölcs célját sohasem lehet utólrögzíteni; az erkölcs megvalósítása, »elintézése« magát a kellett küszöbölne ki.¹⁴

A kell-élményben "határozatlan hivatástudat", "homályos irányulási áhítat", törekvés mutatkozik meg. A kiindulópont tehát, hogy *valami kell*, a *kell ténye*. Ebből következik a *kell tartalma*, vagyis hogy *mi az, ami kell*. A kell ténye nem tesz fel eleve valamilyen tartalmat, mint az értéketika fölfogásában. Természetesen a *kell-forma* nem önmagában létezik, mert tartalom nélküli forma képtelenség lenne. A kell élményében az erkölcsi személy önmagára vonatkoztatott hiányérzete nyilvánul meg. A kell tényének alapja mindig "kiegészülésre váró személy szubsztanciális, tartalmi mozzanata". A kell minden esetben meghatározott erkölcsi személyre vonatkozik, de nem úgy jelenik meg, mint kész kellminőség (érték), hanem a hiányérzet révén utal valamilyen pozitív *kelltartalom irányába*. A hiányélmény a kell formája, amelyben a tartalmat határozatlan pozitív utalásokból maga az erkölcsi alany választja ki. A kell-élmény azonban nem jelent pszichologizmust, még akkor sem, ha a kell dialektikája élményből ered. Az élménytartalom nemcsak pszichológiai valóság, hanem egyben "apriori fennálló" is, ezért a belőle dedukált tartalom nem pusztán lelki tény. Az élményből dedukált kelltartalom azért sem vezet pszichologizmusához, mert a kelltartalmakat a valóságos én nem létrehozza, csak megragadja, tehát nem az egyéni tudat alkotásai, hanem az általános tudat funkciói. Az értéketika – mint korábban felvázoltuk – a kelltartalmat szubsztanciának minősíti, ezért nem tud magyarázatot adni arra a kérdésre, hogyan részesedhetnek a dolgok a kell tartalmából. Révay fölfogása megoldja a fenti nehézséget. A kellő nem szubsztancia, hanem attribútum, méghozzá *ideális attribútum*, amely megvalósíthatóságra tart igényt.

A kelltartalmak *ideális személy attribútumai*. Személyre szólóak, de tárgyakban is megjelenhetnek, mert a kellő tárgyak azok, amelyek hasznosak az egyén számára. A kell tehát még tárgyakban való megjelenés esetén is személlyel kapcsolatos, tudniillik az egyén számára hasznos tárgyak kellenek, vagy másképpen kifejezve *tárgyakkal felruházott egyén kell*. A kellő tárgyak, dolgok nem önértékek, hanem a személy értékességének függvényei. A hasznos tárgyak kellősége nem személytelen. Abból a követelményből fakad, hogy a *hiányt nem szenvedő egyén kell*.

A kellő tárgyak lehetnek olyanok is, amelyek praktikus szempontból haszontalannak minősülnek. Ilyenek például Révaynál a műalkotások, melyekben szintén nem "maga a dolog" értékes, hanem végső soron az *alkotó* egyén *teljesítménye*. A tárgyat létrehozó személy *produktív* ereje, valamint saját reprodukív teljesítményünk, amellyel az alkotást befogadva mintegy újrateremtjük azt. Révay túlmegy az értéketika álláspontján azzal, hogy a személytelen tárgyak értékességét személyre vezeti vissza. A dolgokban, tárgyakban mindig valamely személyhez kapcsolódó teljesítmény adja az értékességet. Ezért bár a *kelltartalmak* – lévén az általános tudat alkotásai – *transzcendentális jelentőségűek* és *aprioriak*, mégis mindig személyhez kapcsolódóak, azaz személy nélkül – az értékektől eltérően – semmilyen kelltartalom nem létezik.

A kellő nemcsak ideális személy attribútuma, hanem egyben *személy ideális attribútuma is*, tehát nem misztikus, léttelen szubsztancia. A kelltartalmak nem pusztán következményei a kell formai mozzanatának. Az erkölcsöt a dialekticitás jellemzi. Révay fő művében bemutatja, hogy "a szabadság – az etikák és erkölcsök sokszerűsége, a jellemek változatossága, a történet folytonos egyéni alakulása: mind arra mutat, hogy az erkölcs nem végleges, merev, zárt, egyöntetű rendszer, hanem folytonosan alakuló, sokrétegű, örökké nyílt dialektikus matéria."¹⁵ Az erkölcs végső elve ezért *határozatlan jelentésű kell*, amely tartalmilag különböző értelmezéseket enged meg. Ebből következően a kell tartalmi nem alkotnak, nem alkothatnak egységes rendszert. A kell tényének elsőbbsége, a tartalmak különböző értelmezésének lehetősége magyarázatot ad a kelltartalmak közötti feszültség létrejöttére. Mint fentebb láttuk, az értékek viszonyában a feszültség nem értelmezhető éppen az értékhierarchia feltételezése következtében. Révay fölfogásából jól megérthető, hogy az erkölcsben felfedezhető feszültség abból fakad, hogy a *kell formájának* csak *határozatlan*, többféle értelemezést megengedő *következményei a kelltartalmak*.

Révay arra a végkövetkeztetésre jut, hogy mivel a kelltartalmak sokféle értelmezést tesznek lehetővé, az erkölcs nem képzelhető el zárt rendszerként, inkább változatos, dialektikus rendszertelenségnek fogható fel. A kelltartalmak mindegyike kategórikus felszólítást tartalmaz, tartalmilag azonban különbözők, sőt egymással szembenállók is lehetnek. Az erkölcsnek szerinte egyetlen *általános* és kétségbevonhatatlan tétele az, hogy *kell*. Ebből következnek a határozott

kelltartalmak, amelyek nemcsak különböznek egymástól, hanem ellentétben is állnak egymással. Dialektikus feszültség mutatkozik meg viszonyukban. A kell különböző tartalmai egyaránt érvényesek, de mivel nem állnak összhangban, lehetetlen hierarchikus rendszerbe rendezésük. *A feszültség magában a kellben adott.* Nem áll meg az értéketikában elfogadott álláspont – amit Pauler Ákos is képviselt –, hogy az ideák világa ellentmondásmentes, az erkölcsben a feszültség az ideák tökéletességének és a gyakorlat fogyatékoságának ellentmondásából fakad.

A kelltartalmak ellentmondásossága *nem relativizmus*, mert a kelltartalmak nem változóak. Bizonyos kelltartalmak nem hordozhatnak pozitív és negatív értékminőséget is. Ellentétes tartalmuk ellenére "egyként és általánosan, feltétel nélkül, időtlenül »kellnek«".¹⁶ Nem viszonylagosak tehát, mert állandóságuk, feltétlenségük, érvényük megvan, csak logikailag nem rendszerezhetők. A kelltartalmak összessége nem határozható meg logikai egységként, de egyes tartalmai nem logikátlanok. Feszültség, belső ellentmondás, »logikátlanosság csak a kelltartalmak összességére értendő.

Révay magyarázatot ad arra a problémára is, hogyan lehetséges az, hogy a *kell*-ek egyszerre érvényesek és ellentétben is állnak egymással. Különböző álláspontokat kritika alá vonva megfogalmazza saját álláspontját.

Ismét a kell-élményből indul ki. A kell élményével együttjár "a felelősség kétségbevonhatatlan élménye",¹⁷ a felelősség feltétele pedig a *szabadság*. Szabadság csak ott lehetséges, ahol megvan a *választás* lehetősége. Választásról viszont csak akkor beszélhetünk, ha egymástól *különböző kelltartalmak* tartanak igényt megvalósulásra. Végeredményben a szabadság csak úgy képzelhető el, ha a kellek különböző tartalmakat ajánlanak megvalósításra az erkölcsi alany számára. *Naívnak* nevezi azokat a szabadságértelmezéseket, amelyek a *jó és rossz közötti választást* tartják erkölcsi választásnak. Szerinte ez képtelenség, hiszen ahol szabad választásról van szó, ott az erkölcsi alanyt semmi sem motiválja a rossz cselekvésére. Ez az álláspont teljesen elfogadható, hiszen az ember attól kezdve lesz erkölcsi személy, ha arról döntött, hogy *tisztességes emberként akar élni*. Ebben az *egzisztenciális választásban* (ahogyan Heller Ágnes nevezi) az egyén a jó és rossz között választ, és ez a választása az összes többi választását meghatározza, mert ez egész életre szóló döntés a jó választása mellett. Így tehát a tisztességes embert semmi sem motiválja

a rossz cselekvésére, számára csak a *kell*, a jó "választása" marad. Ebből következően – visszatérve a naív szabadságfelfogás álláspontjára –, ha az ember a jó és rossz között választ, lényegében nem választ, hiszen a jó választása számára *szükségyszerűség*, nem pedig szabadság lenne. Révay álláspontja az, hogy ahol szabadság van, ott az ember mindig *kell és kell*, azaz *jó és jó között választ*, cselekvése mindig pozitív értékminőséget hordoz. Ha a kellettartalom sokféle lehet, az erkölcsi alany választása nincs determinálva. A kellettartalmak választásában van benne a *nem-kell* választásának lehetősége, mert ha szándékunk megfelel egy bizonyos kellettartalomnak, ugyanakkor ellenkezik egy másikkal, annak nem felel meg. Az ember magatartását így mindig valódi pozitív kellettartalmak határozzák meg, de az egyén szabad választása, amikor *összhangban áll a kell-el*, egyben *ellent is mond a kell-nek*, ha a cselekvést más szempontból ítéljük meg. Így válik érthetővé a rossz választás lehetősége. Ugyanakkor az is világos, hogy *a rosszat nem a rosszért választjuk*. Révay álláspontja szerint a rossz választása akkor lehetséges, ha "ugyanaz a lehetőség rossz is, jó is egyszerre; vagy más szóval, ha ugyanaz a lehetőség egy szempont szerint »kellő«, más szempont szerint »nem kellő«".¹⁸

Révay dialektikus erkölcsfölfogása végső soron tehát azt mondja ki, hogy a kell tartalmi "a kell evidens, de önmagában szegényes jelentéséből éppen a ráció révén bontakoznak szét".¹⁹ Olyan etikai álláspontot képvisel tehát, amelyik nem ad egyértelmű eligazítást a cselekvéshez. Ezt a fölfogást korábban sokan támadták. Ő maga ezeket "a jószándék által vezérelt támadásoknak" nevezte, mert úgy vélte, hogy kritikusai is a "jó ügyért aggódnak". Azok is, akik úgy vélik, hogy az egyértelműséget nélkülöző fölfogás destruktív, értékeket rombol. Nem biztonságot ad a válságokban eligazodni akaró erkölcsi alanyoknak, hanem ellenkezőleg, inkább elbizonytalanítja. Révay szerint viszont éppen értékválságos időszakokban fontos, hogy a morálfilozófia ne elmaradott, elavult, dogmatikus tartalmakhoz ragaszkodjon, hanem sokféle értéket felmutatva irányítsa az erkölcsösen cselekedni vágyókat új értékek felé. Ezzel nem rombol, hanem sokkal inkább elősegíti az "értékteremtés" folyamatát.

Látható, hogy Révay nemcsak elismeri az erkölcsi pluralizmust, a másságot, hanem a kell természetéből következően szükségyszerűnek tartja. A kell vizsgálata arra az eredményre vezet, hogy a különböző korokban kialakult etikai irányzatok és erkölcsök – amelyek ellentétben állnak egymással, mégis egyaránt helyesnek fogadhatók el – a

kell szerkezetéből magyarázhatók meg. A különböző erkölcsökben és etikai rendszerekben van valami közös vonás. Ezért nem azt kell keresnie a morálfilozófiának, ami elválasztja, hanem azt, ami összeköti azokat.

A szintézis lehetősége

Amint már korábban bemutattuk, az értékfilozófiai etika Révay szerint antinómiába torkollik, amelyre nem lehet megoldást találni. Az értékhez hasonlóan *a kell is antinómikus szerkezetű*. A dinamikus és sztatikus mozzanat annak belátásához juttat, hogy a kell jelentéséből két egymással ellentétes megállapítás következik. "A kell egyfelől azt jelenti, hogy az ami van: nem elég – hogy az, ami kell nincs ... Másfelől azonban úgy látszik, hogy a kell mértékét éppen a szükségképpen, abszolút valóság szolgáltatja, hogy a kell a teljesség egyensúlya, hogy az kell, ami van."²⁰ A dialektika nem ad egyetlen és végleges megoldást – a két szélsőség váltakozik: "Tézis és antitézis örökké váltják egymást, a szintézis megnyugvása elmarad."²¹ A kell jelentését feltáró morálfilozófia is antinómiához jut, apóriához vezet, a szintézis lehetetlen. Ezért írja Révay egyik írásában, hogy "*ha van egyáltalán szintézis, az úgy látszik más úton keresendő*".

A várt szintézis lehetősége abban az új filozófiai, etikai gondolkodásmódban kereshető, melynek forrása Révaynál Nietzsche bölcsellete, amely nem egy "magányos különc extravaganciája", hanem olyan fölfogás, amely más filozófusokat is foglalkoztatott. Révay filozófusok sorát említi meg, akiknek filozófiáját Nietzschéhez hasonlóan *tragikus hangulat* jellemzi. Ehhez az áramlathoz sorolja Schopenhauer, Feuerbach, Kierkegaard, Bergson, Klages és a modern egzisztencializmus képviselőjének, Heideggernek a filozófiáját. Az kétségtelen, hogy a fenti filozófusok bölcselétében lényegi különbségek vannak, de közös vonás bennük az, hogy mindegyik *a személlyel, az emberrel, a lélekkel, az egzisztenciával foglalkozik*, és valamennyit *diszharmónia* jellemez.

Az új filozófia, a *személyiségfilozófia* (Révay *személyfilozófiának* nevezi) forrását – Nietzsche filozófiáját –, több írásában is elemzi. Nietzsche értelmezése körül filozófiai viták zajlottak. Gondolkodásmódjában sokan csak a negatív álláspontot, a hagyományos erkölcs tagadását fedezik fel. Filozófiáját destruktívnak, értékrombolónak, elbizonytalanítónak tartják, és főleg azok lépnek fel ellene, akik a

filozófiától végleges megoldást várnak a végső kérdésekre. Nietzsche sokan egyszerűen naturalistának, szélsőséges immoralistának kiáltották ki, fölfogását pedig az etika mélypontjának.

Révay elemzésében arra hívja fel a figyelmet, hogy Nietzsche nem függetlenítette magát mindenféle erkölctől, nem naturalista. Nem azt hirdeti, hogy értelmetlen lenne erkölcsös és erkölcstelen megkülönböztetése. Nem arra ösztönöz, hogy bármit bármikor tegyünk meg. Nem általában a morált veti el, hanem csupán a hagyományos morált, a "*rigorózus morált*", a "*kötelességmorált*", melynek végső mércéje transzcendens érték. A hagyományos erkölcsök ugyanis megnyugvást, kielégülést, látszatbiztonságot ígérnek. Végső soron azonban *álerényként* működnek Nietzsche szerint, a farizeizmust, az önáltatást, az álcázást szolgálják. Az erkölcs "fogalmi megörögzítése" éppen azt a teremtő feszültséget, a dinamizmust szünteti meg, ami az erkölcs lényege, ami nélkül erkölcsös élet elképzelhetetlen. Ahogy Révay Nietzschevel egyetértve írja: Mindaz "ami határt szab, ami a dinamizmust feloldani igyekszik ... enyhülést ígér: ellenére van az erkölcsnek."²²

Nietzsche szélsőséges immoralizmusa nem abszolút, csak a hagyományos moralra terjed ki. Immoralizmusa egyben fokozott moralizmus is, az élet, a fokozott hivatástudat istenítése. Ő is az erkölcs végső mértékét keresi, de nem a dolgokban, nem is a transzcendenciában, hanem az immanenciában. Az immanens kiindulópont sem feltétlenül "könnyen teljesíthetőséghez" vezet. Az erkölcsi mércét a lehető legmagasabbra tűzi ki. Nem *csak* értékromboló tehát. Nem akarja általában az erkölcsi eszményeket elpusztítani, hanem csupán "átcsoportosítani". Nietzsche eszménye nem mond ellent az eszmény lényegének, hiszen általában az eszményeknek, normáknak, sőt az erkölcsnek egészében lényege a felszólítás, a parancs. Ami *kell*, az nem más mint: nemlezárttság, nemteljesültség, befejezetlenség, nyitottság, az erkölcs lényegét tekintve "*kiegyenlíthetetlen feszültség, teremtő szent nyugtalanság*". Nietzsche szerint az *élet, a közvetlen realitás* eszményibb minden más eszménynél, mert ugyanúgy, mint az *erkölcs*: "csak a továbbhaladásban létezhetik; egyre fejlődni kényszerül; előre a jövő felé mindig nyílt marad; a végtelen felé mutat."²³ Nietzsche életfilozófiájából az "önmagáért kellő kellet", a "norma nélküli normativitás" etikája következik. Ez az etika szinte kizárólag az erkölcsi *kell élményén* alapszik. A kell élménye az erkölcs alapja, benne adva van a *formátlanság*, a továbbfejlődés lehe-

tősege és parancsa. Belőle fakad az erkölcs örökös feszültsége, amit semmilyen teljesítmény vagy eredmény nem képes megszüntetni.

Az erkölcsöt nem lehet megvalósítani. Célja nem érhető el, mert elérésének ténye magát az erkölcsöt szüntetné meg. Az el nem érhető *erkölcs* nem más, mint egy *örök folyamat, alkotás*. Az *erkölcsi alany* mindössze egy pont az örök fejlődés vonalán, aki folytonos mozgásban a realitás fölé akar emelkedni, a valóságot akarja meghaladni. A kell "örök dinamizmusa", az új immanens értékek tartalma a *nemesség* fogalmában fejeződik ki. A nietzschei erények tartalmát az élet-intenzitás, az ösztönösség, a hatalmi akarat, az önzés, a becsvágy, a harciasság, az erő, a bátorság, a játékoság, a *kockázat és a szenvedés vállalása*, valamint az egyéni sajátosság és a magányosság adják.²⁴ Az immanencia is küzdelmet követel. *Tragikus keménységet* kíván meg az erkölcsi lénytől. A lelki nemesség, az immanens erények nem kevesebbet, sőt többet követelnek, mint a transzcendensek.

Az erkölcs végső kérdésére nincs egyértelmű felelet. Az erkölcs az egyensúly örökös, de egyben "reménytelen hajszolása". Az erkölcsi lény helyzete azért *tragikus*, mert az erkölcsnek megfelelni nem lehet. Bármennyire törekszik a kell-ek megvalósítására, rá kell döbennie, hogy minden cselekvése elégtelen, hiányos. Célja a bűntől való megszabadulás, eredménye a céllal ellenkezőleg újra és újra a bűnhöz vezet. Ennek a tragikumnak a felismerése – Révay szerint – a *reális erkölcsi* tudat. Ezt a tragikus élethelyzetet önként el kell fogadnia az erkölcsi személynek. Le kell mondania az élet biztos alapjainak kereséséről, helyette vállalni kell a kockázatot, az áldozatot. Az élet biztos alapjainak a feladása nem jelenti a cselekvést meghatározó külső bázis teljes feladását, ellenkezőleg, az egyénnek a "*kell*" állandóan fennálló tartalmából mindig újra fel kell fedeznie az eredendően ellentmondó tartalmak közt azt, amely konkrét feladatként az általa történő megvalósítást igényli. Az "*optimális erkölcsi helyzet*" akkor áll elő Révay szerint, hogyha az erkölcs tartalmát mindenféle moralizáló okoskodástól nemcsak függetlenül, hanem egyenesen azok ellenére munkáljuk ki magunkban. "Az erkölcsösségért való erkölcsösség, a folytonosan önmagára visszasandító reflexív erkölcs gyakran inkább csak látszatra és az érdemre spekulál, könnyen vezet csaláshoz és önámításhoz."²⁵ Az erkölcsi alanynak a jót nem a jóságért, hanem önmagáért kell szolgálnia.

Mivel az erkölcs végső kérdésére többféle válasz is adható, nem határozható meg egyértelműen a jó és a rossz. Ha ez igaz, akkor le-

hetséges, hogy jó és rossz helyet cseréljenek egymással. Akkor viszont minden immoralizmus egyben moralizmus is. Révay megállapítja, hogy *elvi immoralizmus* lehetetlen, mert az immoralizmus nem mindenféle erkölcs elvetését jelenti, hanem csak *egy* meghatározott morál megtagadását, egy új megfélelőbb morál érdekében. Az immoralizmus, az erkölcsellenesség, nem elvi tagadása az erkölcsnek, mert ez is kötelez valamire, ha többre nem is, legalább a régi erkölcs elvetésére. Az ellentétben álló régi és új erkölcs kelltartalmai egyformán igényt tartanak a megvalósulásra. De az eltérő kelltartalmak egyidejű fennállása nem relativizmushoz vezet, hanem annak elismeréséhez, hogy a különböző moralizmusok egyaránt érvényesek. Révay szerint a különböző kell-ek egyidejű fennállásából nem arra következtethetünk, hogy az egymással szembenálló moralizmusok mindegyikének *igaza van*, hanem csak arra, hogy mindegyiknek *van igaza*, tudniillik részleges igazsága. Arról van itt szó, hogy az *önmagával azonos erkölcsi jó* több oldalról is megközelíthető. Az egymással szembenálló moralizmusok vagy világnézetek mindegyikének van tehát *igazi erkölcsi alapja*. Ha ez igaz, akkor az egyetlen erkölcsi jóból keletkező különböző lelki élmények eltérésük ellenére objektíve helyesek lehetnek.

Ezen a ponton jut el Révay *a szintézis lehetőségességének a felvesztéséhez*. Lehetségesnek tartja, "hogy *moralizmusok és immoralizmusok egymást-változtatása, dialektikus történelmi küzdelme nem is egyéb, mint bizonytalan, bukdácsoló közeledés a valóság fölötti, időtlenül érvényes erkölcs irányába*". (Az én kiemelésem – K. F.) A moralizmusok részleges igazsága fölött "ott trónolhat még maga az igazság, a tézis és antitézis fölött ott ragyoghat a szintézis".²⁶ Az új etikának az a feladata, hogy az antitéziseket "filozófiai kezelésbe" vegye: "ezzel a szintézist készíti elő, a közöst, az egyetemet, az igazságot és a kibontakozást szolgálja".²⁷

A személyiségetika, bár felfedi az erkölcs antinómiikus természetét, mégis elismeri, hogy van az erkölcsnek olyan mozzanata, ahol *az ellentétek szintézise elképzelhető*. Révay korában ez az új etika még csak a negatívumhoz jutott el, nem fogalmazta meg pozitív álláspontját. Ennek az állásfoglalásnak a küszöbéhez jutott el utolsó – már csak halála után megjelenő – cikkében. Tragikus halála megakadályozta felismeréseinek továbbgondolását. Révay úgy vélte, hogy az új etika még pozitív válaszok híján is óriási jelentőségű, mert a bizonytalanságával, önmarcangoló tépelődéseivel ráirányította a fi-

gyelmet az *erkölcsi* felelősségre. Minél nagyobb a választási lehetőség, annál nagyobb a kockázat, az pedig a felelősség növekedésével jár együtt. Ez az etikai álláspont figyelmeztet arra, hogy lehetetlen a harmónia megvalósítása, hogy boldogság nincsen, hogy "hiú ábránd" a boldogság megtalálásának lehetőségességében hinni.

A személyiségetika leszámol az önáltatással, a lét tragikus vonásainak elleplezésével. Nem megalkuvásra, hanem a tényekkel való számvetésre ösztönöz, még akkor is, ha az végeredményben nem boldogságot, hanem állandó szenvedést ígér. Révayval szólva a Nietzsche-nél tetten érhető etikai fordulat lényege a létre vonatkozik. Arra, hogy "a lét kockázatát nemcsak vállalni, hanem kívánni és szeretni is kell, mert éppen ebben, a biztos tájékozódás lehetőségének hiányában, a diszharmóniában rejlik létünk erkölcsi jellege".²⁸

JEGYZETEK

1. gr. Révay József: Etika. Athenaeum, 1942. 285.
2. U.o. 279.
3. gr. Révay József 1905-ben született Tajnán. Ifjúkori képzőművészeti érdeklődése fokozatosan a bölcsélet felé tolódott el. 1932-ben kezdte el tanulmányait a bölcsészkaron. 1936-ban doktorált filozófiából. Disszertációjának címe: A megismerés antinómiája Kantnál. Fő műve: Az erkölcs dialektikája. A fenti műveken kívül számos írása jelent meg a Századunkban, az Athenaeumban. Az utóbbi folyóiratnak szerkesztője is volt. Filozófiai kutatásai mellett jelentősek szociológiai vizsgálódásai, valamint a pszichológiai kutatás terén elért eredményei is. 40 éves korában érte a halál. 1945-ben a gyömrői tömegmészárlás áldozata lett.
4. I.m. 283.
5. U.o. 279.
6. U.o. 280.
7. U.o. 283.
8. U.o.
9. gr. Révay József: Az erkölcs dialektikája. MTA. Bp. 1940.
10. U.o. 171.
11. gr. Révay József: Etika. 284.
12. gr. Révay József: Az erkölcs dialektikája. 7.
13. U.o. 9.
14. gr. Révay József: Immoralizmus. Athenaeum. 1944. 21.
15. gr. Révay József: Az erkölcs dialektikája. 169.
16. U.o. 144.
17. U.o. 7.
18. U.o. 148.
19. U.o. 153.
20. U.o. 13.
21. U.o.
22. gr. Révay József: Érték és valóság. Athenaeum, 1939. 278.
23. gr. Révay József: Etika. 285.
24. gr. Révay József: Immoralizmus.
25. U.o. 23.
26. U.o. 25.
27. U.o.
28. gr. Révay József: Etika. 287.